

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 322 (477) (045)

О.М. Биков,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

У статті досліджено основні концептуальні засади взаємовідносин держави і церкви в сучасній Україні, розкрито особливості державно-церковних відносин у незалежній Україні, з'ясовано їх значення у розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, державно-церковні відносини, право, церква, релігія, релігійні організації.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався активний процес обговорення місця та ролі релігії в суспільному розвитку нашої країни. Одне з основних місць у зазначеній сфері було відведено проблемам державно-церковних взаємовідносин. Причиною такого зацікавлення стала руйнація усталених комуністичних переконань та поглядів, орієнтація суспільства на релігію, яка почала сприйматися як ідеологія, що забезпечує суспільство в період трансформації політико-правових відносин нормами і цінностями, не схильними до викривлення часом і здатними працювати в буденній свідомості суспільства. Взаємодія держави і церкви здійснюється на конституційних засадах і з опорою на норми чинного законодавства, зокрема на Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Проте, в сучасній ситуації нерідко зустрічаються випадки виходу за конституційні рамки як із боку державних чиновників, так і церковних діячів, що і зумовлює актуальність дослідження проблем взаємовідносин держави і церкви.

Механізми взаємодії держави та церкви в наші часи розглядаються в різних аспектах. Із позиції юридичної науки, проблема державно-церковних взаємовідносин знайшла своє відображення у працях Н.М.Золотухіної, С.П.Рабіновича, О.О.Лукашової, В.К.Липинського, А.М.Колодного, В.Є.Чиркіна, Р.М.Ахмедова, А.М.Чернія, П.Л.Яроцького, І.А.Бальжик, І.В.Ковалю, В.К.Бабаєва, В.Ю.Бондаренка та інших. Попри значні наукові досягнення зазначених авторів, все ж таки хотілося б більше уваги приділити особливостям державно-церковних відносин у незалежній Україні та їх значенню в розвитку громадянського суспільства, що і становить мету даної статті.

У процесі будівництва незалежної України важливим компонентом її суверенітету стало поживлення національного, культурного відродження, непересічну роль в якому мають відігравати держава і церква. Державно-церковні відносини в Україні являються невід'ємною складовою політико-правової системи сучасного суспільства, головним її координатором та регулятором. З огляду на це взаємовідносини церкви та держави доцільно розглядати з позиції правової думки.

При розгляді проблеми державно-церковних відносин значну увагу слід приділити понятійно-категоріальному апарату. Необхідно зазначити, що в юридичній літературі відсутня будь-яка термінологія щодо відносин, які виникають між державою та церквою. Термін «церква» набув широкого розповсюдження в історичній, філософській та богословській літературі і застосовується переважно стосовно християнських вірувань. При цьому церква являється багатоаспектним поняттям. Так, у словнику-довіднику з релігієзнавства за редакцією В.М.Шевченка під терміном «церква» розуміється: 1) особливий тип релігійної організації, об'єднання послідовників тієї чи іншої релігії на основі спільності віровчення і культу; 2) християнська культова споруда з вівтарем і приміщенням для проведення богослужінь [1, с. 397]. Як підвид релігійної організації розглядає церкву також А.М.Колодний. Він вважає, що церква - це тип релігійних організацій, що склався в ході розвитку того чи іншого віровчення як засіб регламентації відносин всередині релігійних спільнот та їх зв'язків зі світськими групами і організаціями, передусім державними [2, с. 372]. Із позиції християнських віровчень розглядається церква в філософському словнику соціальних термінів. У

ньому зазначено, що церква – це спільнота віруючих у Бога, сполучена словом Божим, священноначалом і таїнствами під невидимим керівництва Бога для вічного життя і спасіння [3, с. 646-647].

У науковій літературі існує досить поширена думка, з позиції якої церква виступає типом релігійної організації із складною, чіткою централізованою та ієрархічною системою взаємодії між священниками і віруючими, що здійснюють функції вироблення, збереження, передачі релігійної інформації, організації й координації релігійної діяльності та контролю за поведінкою віруючих [4, с. 37]. Змістовно ідентичне визначення поняття «церква» надано у проекті Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 25.03.2002 р., що є прогресивним нормативно-правовим актом, який забезпечив стабільний і загалом поступальний розвиток релігійно-церковного життя в нашій державі. Так, у ст. 1 зазначеного Проекту закріплено, що церква – це структуроване релігійне об'єднання з відповідною системою управління, засноване на ієрархічному принципі з регламентацією відносин всередині нього, а також із релігійними чи світськими організаціями [5]. Однак у ст. 5 та 6 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» відбувається ототожнення понять «церква» та «релігійні організації» [6], що, на нашу думку, є неправильним.

Саме тому в Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» слід внести зміни, визначивши церкву як самостійне централізоване та ієрархічне об'єднання віруючих із відповідним апаратом управління, створене на основі єдиного віровчення чи культу. Це та інші поняття, які стосуються релігійних відносин, необхідно закріпити в окремому розділі «Визначення основних термінів і понять».

На основі наведеного визначення до основних ознак церкви як суб'єкта релігійних відносин слід віднести: по-перше, самостійність та структурованість; по-друге, ієрархічний характер та централізацію управління; по-третє, поділ віруючих на служителів культу та мирян; по-четверте, наявність роздробленої догматичної та культової діяльності.

Щодо держави як гаранта свободи віросповідання, то вона повинна відповідати наступним вимогам: 1) повинна бути світською, що є лише свідченням її нейтральності, об'єктивності до будь-яких різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних; 2) зобов'язана чітко окреслити у чинному законодавстві межі свого втручання у сповідання громадянами будь-якої віри, у діяльність релігійних та атеїстичних інституцій. За-

ангажоване ставлення держави до певних світоглядних парадигм (наприклад, вивчення у державних навчальних закладах деяких богословських чи атеїстичних дисциплін) буде порушенням конституційних засад, перетворюватиме їх на соціальну функцію; 3) мають бути законодавчо визначені межі фізичної поведінки (аж ніяк не думок та віри), за які не можуть виходити прихильники певних світоглядних орієнтирів, конфесій – відповідно до міжнародних стандартів цих меж [7, с. 280]. На даний момент перелічені вимоги відповідають тим, що закріплені в чинному законодавстві України.

За сучасних умов суспільного розвитку державна політика щодо церкви стосується як міжконфесійних відносин, так і світоглядних переконань. Однак, окреслюючи межі взаємовідносин держави і церкви, слід відзначити, що держава не повинна визначати спрямованість і загальну регламентацію діяльності церкви, її відносну самостійність розвитку. Проте не варто повністю заперечувати велику роль держави у функціонуванні церкви. Держава, проводячи політику в інтересах людини, економічно підтримує церкву і захищає її. Захист церкви не означає завуальовану державну регламентацію і регулювання. Він обмежується лише створенням демократичних умов розвитку всіх духовних надбань народу шляхом забезпечення прав і свобод людини. Подібне розуміння взаємовідносин держави і церкви відбувається в межах системи загальнолюдських цінностей, що, в свою чергу, потребує додаткової регламентації принципів, на основі яких діють держава і церква.

Сучасні принципи державно-церковних відносин формально поділяються на три види: системи відокремлення, системи договорів (конкордатів) і системи державних релігій (церков). У більшості європейських країн реалізована модель активного співробітництва церкви і держави [8, с. 442].

Проводячи дослідження церковного права, російський дослідник А.С. Павлов відокремлює наступні керівні принципи відносин церкви й держави: 1) церква має безпосередньо божественне походження; вона існує згідно з Божим правом та разом з тим уповноважена діяти відповідно до своєї внутрішньої суті й виняткового призначення; 2) світська влада також встановлена Богом, і її веління для всіх є обов'язковими. Разом з тим, покора світським законам не має суперечити розпорядженням закону Божого; 3) церква має незмінний у своїх засадах устрій, тоді як державний лад має історичний характер. Отже, церква має справу не з державою, але з державами, може жити за будь-яких їх форм,

хоча очевидно, що досягнення мети, яка стоїть перед церквою, може бути ускладнене або, навпаки, полегшене залежно від державного режиму; 4) церква існує в державах для світу, але не від світу, тому вона не є держава в державі. Участь в управлінні державою не є метою церкви, і там, де вона має місце, вона зумовлена тільки історичними традиціями; 5) у своїй сфері діяльності церква повинна мати повну свободу й самостійність. Якщо шляхом звичаю або прямої згоди держава одержує права по суті церковні, то церква – права по суті світські. Однак, де немає підстав для таких відносин, там церква не визнає визначального впливу держави на її власну царину. Якщо ж держава втручається сюди силою, то церква, яка не бажає жодної революції, має поступитися силі; 6) сфера чисто церковного життя й діяльності обмежується такими складовими: а) віри й моралі; б) таїнств; в) богослужіння; г) управління окремих органів духовної влади (єпископів, соборів тощо) за нормами канонічного права; д) дисципліни над духовенством і мирянами щодо їх церковних обов'язків; е) суду за порушення цих обов'язків та за спор про права, що існують тільки в церковній спільці; є) управління своїм майном і його використання як приватної власності [9, с. 346].

На думку фахівців у галузі церковного права, усе інше правове регулювання має належати державі, наскільки б у цьому не була зацікавлена церква. Сучасна православна каноністика відстоює таку саму позицію. Благотворний вплив церкви як носія традиційних духовних цінностей у житті суспільства, його соціальних структур, на діяльність органів влади, на внутрішню й зовнішню політику держави у вітчизняній історії розкривається в різних напрямках.

Необхідно звернути увагу й на те, що держава і церква використовують різний інструментарій у поглядах на світ і мають відповідно різні завдання. Фактично вони діють паралельно і за ідеальних умов не заважають одне одному, але парадоксально допомагають одне одному. Така ситуація залишається до того часу, доки держава сама не створює своєї обов'язкової ідеології чи прагне замінити церкву у виконанні її завдань. Даючи характеристику стану державно-церковних відносин, осмислюючи їх сутність і механізм вияву, маємо брати до уваги також те, що вони є одним із видів суспільних відносин, практичною матеріалізацією основних засад політики держави щодо релігії і церкви. І це, як підтверджує досвід формування і реалізації останньої в незалежній Україні, не є тип якоїсь периферійної, маргінальної політики, а суспільно значуща складова внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Проблеми державно-церковних відносин в сучасній Україні були і залишаються в центрі підвищеної уваги як науковців, так і органів державної влади, громадських і релігійних організацій. Вони мають високий рівень суспільної актуалізації. Їх осмислення в практичному, а також і в теоретичному сенсі є важливим і необхідним. Це детермінується тими трансформаційними процесами, що відбуваються останнім часом в Україні, кількісними та якісними змінами в релігійному середовищі, зростанням ролі релігійного фактора, а в цьому зв'язку - і потребою серйозних корекцій системи державно-конфесійних відносин, правових засад забезпечення свободи релігії [10, с. 3].

Вказуючи на проблеми, що існують у сфері державно-церковних відносин, важко не погодитися з думкою В. Бондаренка, який вважає, що важливо прогнозувати можливі пункти загострення цих проблем і своєчасно відпрацьовувати механізми їхнього розв'язання. А самих проблем лякати не випадає – безпроблемність означає відсутність розвитку [11, с. 48]. Виходячи з цієї позиції, у сфері державно-церковних відносин доцільно звернути особливу увагу на наступні напрямки діяльності, котрі здатні позитивно вплинути на перспективи консолідації та інтеграції української нації.

З цього приводу слушно зауважує О. Шевченко, який окреслює коло проблем в державно-церковних відносинах, на які необхідно негайно реагувати: 1) внесення до законодавства України змін щодо визнання церкви окремим суб'єктом як цивільних, так і корпоративно-публічних правовідносин, що надасть церкві можливість бути рівноправним партнером у відносинах з державою і укладати певні угоди щодо регулювання взаємостосунків із нею; 2) визнання неприпустимості утворення державних органів спеціального призначення для вирішення справ, пов'язаних із реалізацією права громадян на свободу віросповідання і релігійну діяльність; 3) покладення нагляд за дотриманням законодавства України про свободу світогляду, віросповідання і релігійних організацій на прокуратуру України; 4) законодавче закріплення можливості анулювання реєстрації статутів релігійних організацій тільки в судовому порядку; 5) передання до компетенції судової влади вирішення спірних правових питань релігійного життя; 6) законодавче закріплення положення щодо розпорядження майном релігійних організацій, які припинили своє існування, про перехід його у власність конфесії, до якої належала релігійна організація або ж про використання його на цілі, які були

передбачені її статутом; 7) запровадження положення про можливість сертифікації дипломів, які видані релігійним навчальним закладом із дотриманням останнім вимог державних стандартів освіти [12, с. 38].

На переконання М. Макара, для створення найбільш сприятливих умов взаємовідносин держави і церкви необхідно реалізувати завдання в наступних напрямках: 1) повна реституція церковного майна, націоналізованого в минулому; 2) використання величезного досвіду соціальної роботи церкви при запровадженні законодавчого заохочення благодійництва; 3) зміна ставлення держави до викладання релігії в школах [13, с. 61-62]. Доповнюючи перелічені шляхи вдосконалення державно-церковних відносин, В. Журавський зазначає, що для їх концептуального переосмислення та гармонізації варто передусім визначити юридичні механізми вирішення численних питань, які у різний час постають на релігійному ґрунті і практично випадають із правового поля [14, с. 32].

Зазначені завдання слід доповнити такими: а) забезпечення спрощеної системи реєстрації релігійних організацій; б) церквам необхідно надати статус юридичної особи; в) нестворення держави у внутрішні справи церкви (наприклад, канонічні) і навпаки.

Стрімка та ефективна реалізація цих завдань в сфері взаємовідносин держави і церкви позитивним чином вплине на релігійну ситуацію в країні, забезпечить можливість вирішення суперечливих питань, пов'язаних з релігією, а саме: гарантування закріплених Основним Законом прав громадян на свободу віросповідання та відповідну релігійну діяльність; дієву співпрацю держави і церкви; накопичення позитивного міжнародного іміджу України.

Конкретні кроки в нормалізації державно-церковних відносин в Україні, створення законодавчої бази, що гарантує практичну реалізацію права на свободу віросповідання, реальні умови вільного і незалежного функціонування держави і церкви, можливості повного виконання притаманної їм місії, сприяли розвитку процесу, який у засобах масової інформації, наукових працях був охарактеризований як «процес релігійного відродження» [15, с. 302]. Спостерігається підвищений інтерес до релігії з боку інтелігенції. У незалежній Україні відновлюється і зміцнюється статус церкви. Сучасна соціальна діяльність церкви проявляється у світоглядно-культурній, просвітницькій роботі. Набула різних форм благодійницька діяльність церкви. Вона закликає людей сумлінно виконувати гро-

мадські обов'язки, закони, зміцнювати сім'ю, брати активну участь у розв'язанні екологічних та інших глобальних проблем, боротися з моральними недоліками суспільства. В Україні церквою створено навчально-освітні заклади як альтернативні державним. Важливим є внесок церкви у збереження пам'яток історії, національних святинь українського народу. Особливістю соціальної діяльності церкви є посилення її ролі у тих сферах суспільного життя, де вона ніколи себе не проявляла: у політиці, у виборчих кампаніях, у роботі різного рівня Рад народних депутатів, громадсько-політичних організаціях, в суспільно-політичних акціях. У цілому соціальна діяльність церкви свідчить про відданість ідеалам гуманізму, загальнолюдським нормам, що, безумовно, підносить її авторитет у суспільстві [16].

Як результат викладеного, слід зазначити, що сучасна ситуація з приводу взаємовідносин держави та церкви ще далеко не в повній мірі може сприяти тим демократичним перетворенням в нашому суспільстві, які пов'язані із всебічним поширенням свободи віросповідання і релігії. Водночас досвід державно-церковних відносин в Україні свідчить про зростання авторитету, соціальної і гуманітарної ролі церкви. Все це формує більш широкий спектр поглядів на релігію і церкву, спонукає до усвідомлення необхідності розширення сфери взаємодії держави і церкви в різноманітних аспектах суспільних відносин.

Отже, державно-церковні відносини є одним із видів суспільних відносин, які характеризуються рівнем взаємозв'язків церкви, об'єднань, рухів та інших релігійних організацій із державою, ступенем їхнього взаємозв'язку, а також загальнолюдськими моральними принципами.

Література

1. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К.: Наукова думка, 2004. – 560 с.
2. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного та Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 389 с.
3. Філософський словник соціальних термінів. – Видання 3-тє, доповнене. – Х.: Р.И.Ф., 2005. – 672 с.
4. Черніт А.М., Лахно А.І. Релігієзнавство: Навчальний посібник. – К.: Вид-во Європейського унів-ту, 2004. – 288 с.
5. Про свободу совісті та релігійні організації: Проект Закону України від 25.03.2002 № 8-869/13 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. *Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - N 25. - С.283.*
7. *Черній А.М. Релігієзнавство: Навчальний посібник / К.: Академвидав, 2003. – 351 с.*
8. *Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття; Монографія. - К.: Знання України, 2005. – 552 с.*
9. *Павлов А.С. Курс церковного права / А.С. Павлов. – СПб.: Лань, 2002. – 384 с.*
10. *Штокало М. Державно-церковні відносини в сучасній Україні // Журнал «Самиздат»: С. К., 2009. 48 с.*
11. *Бондаренко В. Сподіваюсь, що всім нам вистачить мудрості // Людина і світ. — 2001. — № 4. – С. 46-49.*
12. *Шевченко О. Правові засади оптимізації сучасних державно-церковних відносин в Україні // Юридична Україна. – 2003. – № 3. – С. 34-38.*
13. *Макар М. Держава і церква в правовому полі України // Релігія і закон: проблеми правового врегулювання державно церковних відносин. Збірник матеріалів. – К.: "ВіП", 2002. – С. 61-63.*
14. *Журавський В.С. Україна обирає свій шлях. – К.: Логос, 1995. – 79 с.*
15. *Релігієзнавство: Підручник / Є. Дулман, М. Закович, М. Рибачук та ін.; за ред. М. Заковича. – К.: Вища школа, 2000. – 315 с.*
16. *Соловйова Р.П., Максимчук С.П. Державно-церковні відносини: історія і сучасність // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/9/article/s/sec2/s2a7.html.*

А.Н. Быков

Проблемы взаимоотношений государства и церкви: концептуальные основы.

В статье исследованы основные концептуальные основы взаимоотношений государства и церкви в современной Украине, раскрыты особенности государственно-церковных отношений в независимой Украине, выяснено их значение в развитии гражданского общества.

A.M. Bykov

Relationship problems of church and state: conceptual foundations.

The article deals with basic conceptual principles of church-state relations in modern Ukraine, the features of church-state relations in independent Ukraine, to determine their importance in the development of civil society.